

Політичні науки

ББК 94:327(73:540) «199»

ТРАНСФОРМАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКО-ІНДІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРШЕ ПОСТБІПОЛЯРНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Н. Д. Городня

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується розвиток американсько-індійських відносин у 1990-х рр. Виділено сфери суперечностей і спільних інтересів США та Індії, визначено взаємозв'язок між станом двосторонніх відносин і міжнародними процесами першого постбіполярного десятиліття.

Ключові слова: США, Індія, американсько-індійські відносини, Дж. Буш, Б. Клінтон, А. Б. Ваджапаї

Після завершення на межі 1980–1990-х рр. «холодної війни» міжнародна система вступила в період динамічних змін, які усе ще тривають. Їхньою характерною особливістю є помітне зростання ролі авангардних країн, які розвиваються. Однією з них є Індія. У період «холодної війни» вона не належала до числа союзників чи партнерів США, натомість підтримувала дружні відносини з СРСР. 1990-ті роки були вирішальними для визначення майбутнього характеру американсько-індійських відносин, які, у свою чергу, мали суттєвий вплив на розвиток міжнародної системи. Розуміння динаміки відносин між «великими державами» у сучасному взаємозалежному світі необхідне для вироблення ефективної зовнішньополітичної стратегії України та здійснення адекватних заходів на міжнародній арені для захисту її національних інтересів.

Зовнішня політика США і, меншою мірою, Індії досліджена у працях багатьох вітчизняних вчених, як істориків, так і політологів, проте політика США щодо Індії, стан і розвиток двосторонніх відносин між цими державами залишилися поза межами їхньої уваги. Окремі аспекти американсько-індійських відносин було висвітлено у працях О. Є. Семенця [1], О. А. Борділовської [2], Є. В. Баєнкової (Марцун) [3], А. М. Кобзаренка [4], П. М. Ігнат'єва [5], проте розвиток американсько-індійських відносин у перше постбіполярне десятиліття не був предметом їхнього аналізу. Натомість у США та Індії вивченню двосторонніх відносин присвячено велику кількість праць, у яких вони аналізуються на тлі внутрішньої та зовнішньої політики урядів двох держав, у регіональному і глобальному контексті. Окремі аспекти американсько-індійських відносин розкрито у працях С. П. Капура, професора Морського військового коледжу США і С. Генгалі, професора Університету Індіани (Блумінгтон) [6], С. Коена, М. О'Ханлона, Д. Джаншанкар, експертів американського Інституту Брукінгса [7, 8], Р. Найяна, наукового співробітника Інституту оборонних досліджень та аналізу (Нью-Делі) [9]. Ці дослідження здійснено в рамках політичної науки, вони мають прогностичний і рекомендаційний характер. Хоча вони аналізують процеси з історичної перспективи, їхні автори не мали на меті реконструкцію і пояснення минулого.

Метою даної статті є висвітлення тенденцій розвитку американсько-індійських відносин у 1990-х рр., аналіз сфер суперечностей і спільних інтересів США та Індії, визначення взаємозв'язку між станом їхніх відносин і міжнародними процесами першого постбіполярного десятиліття.

Цінним джерелом для нашого дослідження є Доповіді з національної стратегії США, розроблені адміністраціями Дж. Буша (1989–1993 рр.) та Б. Клінтона (1993–2001 рр.), виступи керівників двох держав і документи, підписані під час їхніх зустрічей.

Після здобуття Індією незалежності США підтримували її розвиток як держави, яка розвивається на основі демократичної моделі, на протигагу комуністичному Китаю, у зв'язку з чим зробили її основним отримувачем допомоги, підтримували під час війни з КНР у 1962 р. Одним з провідних напрямків співробітництва була ядерна енергетика. Перша індійська атомна електростанція (Тарапурська АЕС) була побудована в 1969 р. американською компанією Дженерал Електрик. До 1974 р. США постачали для неї паливо.

Водночас Індія дотримувалася незалежного зовнішньополітичного курсу, стала ініціатором та одним з лідерів руху неприєднання. В умовах «холодної війни» це перешкоджало перетворенню двох держав на союзників чи надійних партнерів. Тому Вашингтон зробив ставку на Пакистан як свого союзника у Південній Азії. Конфлікти відносини між Індією і Пакистаном, між якими відбулися три війни (у 1947–1948, 1965 і 1971 рр.), та нерозв'язана кашмірська проблема штовхали індійських лідерів до співробітництва з СРСР, який з 1970-х рр. став основним джерелом постачання Індії озброєння та інших видів допомоги. Після здійснення Індією успішного ядерного випробування «подвійного призначення» у травні 1974 р. США наклали на неї економічні санкції. У цей час розпочалося також зближення між США й Китаєм, яке завершилося встановленням у 1979 р. дипломатичних відносин.

Після введення радянських військ до Афганістану розпочалося стратегічне зближення між США та Індією, включаючи дискусії щодо продажу США зброї Індії та спільного виробництва легких бойових літаків. Проте через взаємну недовіру сторін вони виявилися безрезультатними. Основна причина недовіри у відносинах між США та Індією полягала у різному баченні ними світу і різних стратегічних пріоритетах. Так, Індія виступала за світовий порядок, у якому були б знищені умови для колоніалізму, і намагалася посісти у ньому провідне місце, ставши лідером країн, які не приєдналися до жодної з систем [10].

Кардинальні зміни в системі міжнародних відносин у зв'язку із закінченням «холодної війни» заклали підґрунтя для позитивних змін в американсько-індійських відносинах. Перешкодою для цього був, передусім, тривалий конфлікт між Індією та Пакистаном, союзником США, а також регіональна гонка озброєння між ними, включаючи розробку ядерної зброї.

Стратегія національної безпеки США 1990 р. розглядала Індію в контексті проблем безпеки Південної Азії та індійсько-пакистанських відносин. Зазначалося, що обидві ці держави є друзями США, які вітали повернення демократії у Пакистан і тенденції економічної лібералізації в обох країнах, прагнули підтримувати «особливі» відносини з традиційним союзником Пакистаном і постійно покращувати відносини з Індією, сприяти зближенню між ними і припиненню ядерного розповсюдження [11]. Останній проблемі приділялася особлива увага, оскільки, як зазначалося, ядерне розповсюдження посилювало регіональні протиріччя та ускладнювало оборонне планування США, становило значну загрозу для американських військ за кордоном і, можливо, самої Америки. Всебічний підхід адміністрації Дж. Буша до цих проблем включав суворий контроль за новітньою зброєю та багатостороннє співробітництво з метою протидіяти її поширенню, використання дипломатії, економічного і безпекового співробітництва, щоб ліквідувати основоположні причини суперечностей і невпевненості, які ведуть країни до розробки цих видів зброї [12].

Наступна доповідь зі стратегії національної безпеки США (серпень 1991 р.) загалом повторювала положення попередньої. Політика США щодо Індії й Пакистану

мала сприяти їхньому зближенню, прийняттю ними заходів щодо розвитку довіри та інших конкретних кроків для зменшення їхнього військового суперництва [13].

У січні 1993 р., перед тим як залишити Білий дім, адміністрація Дж. Буша випустила свою останню Стратегію національної безпеки, яка була водночас першою з часу розпаду СРСР. Це зумовило нові пріоритети національної безпеки та зовнішньої політики США. У документі представлено бачення Вашингтоном нового світового порядку як спільноти незалежних і взаємозалежних націй, об'єднаних близькими цінностями свободи і поваги до прав людини, вільними ринками і владою закону, співробітництвом і прогресом [14]. Велика увага у ньому приділялася торгово-економічним питанням і проблемам нерозповсюдження, в контексті яких можна оцінювати й політику США щодо Індії, що окремо не розглядалася [15].

Розпад СРСР призвів до суттєвих змін у внутрішній і зовнішній політиці Індії. На початку 1990-х рр. уряд Нарасімха Рао розпочав ринкові реформи і започаткував нову зовнішньополітичну стратегію «Дивитися на Схід». Перехід Індії до ринкових реформ був вимушеним кроком, спричиненим кризою бюджету і платіжного балансу, а також низкою міжнародних подій, у тому числі втратою СРСР як найбільшого торгово-економічного партнера та значним зростанням цін на нафту у зв'язку з війною в Перській затоці. На початковому етапі реформ (1991–1994 рр.) їхніми основними завданнями були вихід з фінансової кризи і найшвидша стабілізація економічної ситуації в країні. Для цього індійський уряд звернувся до МВФ і Світового банку, які обумовили свою підтримку вимогами реформ і лібералізації економіки. Паралельно Індія активізувала здійснення своєї ядерної програми подвійного – цивільного та військового – призначення.

Проблеми нерозповсюдження були центральними в американсько-індійських відносинах за президентства Б. Клінтона (1993–2001 рр.). У доповідях зі стратегії національної безпеки 1994–1996 рр. зазначалося, що інтереси США щодо Індії й Пакистану полягають у досягненні ними угоди щодо припинення розробки, скорочення і врешті знищення зброї масового враження та балістичних ракет, у гарантуванні регіональної стабільності у Південній Азії з огляду на важливість ринку, який виникає у цьому регіоні для американської економіки, у необхідності протидіяти екологічним проблемам [16, 17, 18].

Доповідь 1997 р. констатувала, що зброя масового знищення є найбільшою потенційною загрозою безпеці США. а одним з напрямків її захисту – зміцнення міжнародного режиму нерозповсюдження. Заходи з нерозповсюдження визнавалися критичними у трьох зонах: на Корейському півострові; на Близькому Сході і Південно-Західній Азії, включаючи Іран та Ірак, і в Південній Азії, де США намагалися переконати Індію і Пакистан привести свої ядерну і ракетну програми у відповідність до міжнародних стандартів з нерозповсюдження [19].

США здійснювали постійний тиск на Індію, щоб вона підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, який у травні 1995 р. було продовжено на невизначений термін) і Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 1996 р.), приєдналася до переговорів про припинення виробництва ядерних матеріалів, придатних для військових цілей, припинила випробування балістичних ракет, стала членом режимів експортного контролю за ядерними і ракетними технологіями тощо, дозволила поширити інспекції Міжнародної комісії з ядерної енергії (МАГАТЕ) на усі цивільні ядерні реактори.

Індія не підписала обидва ці договори через їхній, за оцінками індійського керівництва, дискримінаційний характер. У травні 1998 р. вона провела успішні ядерні випробування і заявила про себе як про ядерну державу. У березні цього року в країні було сформовано новий уряд на чолі з лідером Бхаратія Джаната Парті А. Б. Ваджпаї.

Його ставлення до реалізації ядерної програми не відрізнялося від попереднього. Через два тижні Пакистан також здійснив ядерні випробування. Нью-Делі стверджував, що ядерна зброя була необхідна Індії для стримування Китаю, Ісламабад – для стримування Індії. Наприкінці травня Індія оголосила про введення одностороннього мораторію на подальше проведення ядерних випробувань.

Здійснення Індією і Пакистаном ядерних випробувань поставили під сумнів перспективи системи ядерного нерозповсюдження. 6 червня 1998 р. Рада Безпеки ООН ухвалила Резолюцію 1172, яка засудила такі дії і закликала Індію та Пакистан виявляти стриманість у двосторонніх відносинах, відмовитися від подальших ядерних випробувань і здійснення військових ядерних програм. Індійський уряд не прийняв «контрпродуктивних», за його оцінками, положень цієї резолюції, і заявив, що Індія не порушувала міжнародних договорів, оскільки не була їхнім учасником.

Доповідь зі Стратегії національної безпеки США 1998 р. констатувала, що ядерні випробування Індії та Пакистану створили загрозу сплеску небезпечної гонки ядерних озброєнь в Азії, спричинили цикл ескалації, протиставили їх міжнародній спільноті. Відповіддю США стали санкції проти Індії та Пакистану в економічній і військовій сферах. Вони включали: припинення допомоги, крім гуманітарної (їжа та інші сільськогосподарські товари), продажу предметів і послуг військового призначення, фінансування у військовій сфері; відмову у несільськогосподарському кредиті, кредитних гарантіях та іншій фінансовій допомозі будь-якими агентствами США, заборону банкам надавати будь-які кредити урядам Індії і Пакистану, крім тих, які потрібні для закупівлі їжі та інших сільськогосподарських товарів; заборону експорту специфічних товарів і технологій, які потребують експортних ліцензій департаменту комерції [20].

Як писав у своїх мемуарах Б. Клінтон, він був «глибоко стурбований» діями Індії, оскільки вони поставили під сумнів успіх зусиль США, спрямованих на заборону ядерних випробувань, ускладнили ратифікацію Сенатом Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань. Крім того, вони йшли у розріз з його намірами покращити американсько-індійські відносини. Ядерне озброєння Індії і Пакистану було тим більш небезпечним, що, на відміну від США й СРСР у роки «холодної війни», вони не мали достатньо інформації про ядерні арсенали і ядерну політику один одного [21].

Уже в 1998 р. розпочалися двосторонні переговори з питань ядерного нерозповсюдження між заступником держсекретаря США Ст. Телботом і міністром закордонних справ Індії Дж. Сінгхом. Вони тривали майже два роки. Індійська сторона запевнила, що приєднається до ДВЗЯВ у разі його ратифікації Конгресом США, проте категорично відмовилася кількісно визначити свій рівень «мінімального ядерного стримування», оскільки загроза національній безпеці Індії була безпосередньо пов'язана з її оточенням. Бажаних для США домовленостей так і не вдалося досягти, проте в ході переговорів відбулася зміна тону з боку Вашингтона, були помітними ознаки формування у США нового сприйняття стабілізуючої ролі Індії в Південній Азії, що створило підґрунтя для покращення двосторонніх відносин.

Цьому сприяли дії індійського уряду Ваджпаї, який наприкінці 1998 – на початку 1999 р. розпочав повномасштабний дипломатичний процес з Пакистаном, спрямований на вирішення конфлікту в Кашмірі та інших проблем двосторонніх відносин. У лютому А. Б. Ваджпаї відвідав пакистанське місто Лахор, де він відкрив автобусне сполучення з індійським містом Армітсар. Підписана Лахорська декларація фіксувала зобов'язання сторін здійснювати діалог, розширювати торговельні відносини та їхню мету до денуклеризації Південної Азії. Це послабило напруження у відносинах між двома державами, викликане ядерними випробуваннями 1998 р.

Проте цей процес був перерваний у травні-липні 1999 р. кризою (так званою Каргільською війною), спричиненою порушенням пакистанськими військами Лінії контролю в Кашмірі. Ці дії засвідчили незгоду частини пакистанської військової еліти на чолі з начальником генштабу П. Мушаррафом з курсом на нормалізацію відносин з Індією. Нью-Делі організував ефективну збройну відсіч, що викликало військовий конфлікт між цими (тепер уже ядерними) державами.

Прем'єр-міністр Пакистану Н. Шаріф звернувся до Б. Клінтона з проханням допомогти врегулювати кризу і виступили посередником у переговорах з Індією, для чого прибув 4 липня 1999 р. до Вашингтона. Б. Клінтон відповів, що без згоди Індії таке втручання не буде продуктивним, але пообіцяв спробувати переконати А. Б. Ваджпаї відновити двосторонній діалог за умови виведення пакистанських військ. Б. Клінтон і Н. Шаріф зробили спільну заяву, в якій йшлося про здійснення заходів для відновлення кордону по лінії контролю і підтримку США відновлення активних двосторонніх переговорів після припинення військових дій. За оцінкою Б. Клінтона, становище Н. Шаріфа на батьківщині було хитким, тому підтримка США була для нього важливою, щоб примусити військових припинити військові дії [22].

Загроза використання у цьому збройному конфлікті ядерної зброї прискорила оприлюднення у серпні 1999 р. проекту першої ядерної доктрини Індії. Вона базувалася на концепції «надійного мінімального стримування» та не використання ядерної зброї першою. Водночас у ній було задекларовано невід'ємне право індійського народу на самостійність у прийнятті рішень зі стратегічних питань та твердий намір захищати це право «у світі, який прагне легітимізувати ядерну зброю лише для декількох, окремо визначених держав на необмежене майбутнє» [23].

Перспективи подальшої розбудови двосторонніх відносин з будь-якою державою Індія пов'язувала з її позицією щодо набутого нею де-факто ядерного статусу. Так, відбулося зближення Індії з Росією і Францією, які визнали її право мати ядерну зброю, утрималися від санкцій і навпаки розширили продаж їй озброєння. Що стосується США, для Делі було важливо, що після ядерних випробувань 1998 р. вони зайняли однакову позицію щодо Індії і Пакистану, а під час Каргільської війни фактично підтримали Індію.

У жовтні 1999 р. в Пакистані відбувся військовий переворот, організований генералом Мушаррафом. Це мало негативний вплив на американсько-пакистанські відносини. По-перше, він перервав у Пакистані демократичний процес, у той час як його підтримка була важливою складовою зовнішньополітичної стратегії США. По-друге, Вашингтон розраховував на підтримку уряду Н. Шаріфа у боротьбі з тероризмом і арешті О. бен Ладена. Тепер реалізація цих завдань ускладнювалася.

Проблема тероризму була одним з ключових факторів, які впливали на відносини в трикутнику США – Пакистан – Індія. З кінця 1992 р. відбулися чи були упереджені теракти, до організації яких були причетні радикальні ісламістські угруповання. Було виявлено існування високоефективної терористичної організації (скоріше глобальної мережі терористичних угруповань) «Аль-Каїда», яку очолював О. бен Ладен. У січні 1996 р. в Антитерористичному центрі ЦРУ було створено спеціальний відділ, який займався лише бен Ладеном і його терористичною мережею. У середині 1996 р. він перебрався до Афганістану, де його добре прийняв мулла Омар, керівник ісламістського фундаменталістського політичного руху Талібан. У вересні 1996 р. Талібан захопив Кабул, після чого поширив контроль на увесь Афганістан і встановив там радикальний ісламістський теократичний режим. О. бен Ладен організував на території Афганістану табори для підготовки терористів.

Хоча загроза тероризму вказувалася в доповідях зі стратегії національної безпеки США з 1993 р., з 1997 р. місце цієї проблеми в переліку загроз національній

безпеці США помітно зросло. У стратегії 1997 р. вперше визнавалося, що, з огляду на домінування США у сфері звичайних збройних сил противники можуть використати проти них асиметричні заходи, такі як зброя масового знищення, операції у сфері інформаційних технологій чи тероризм [24]. Відносини між Індією та Пакистаном у ній вперше пов'язувалися з потребою протидіяти постачанню наркотиків з Афганістану, оскільки наркоторгівля була одним з провідних джерел фінансування тероризму [25].

У лютому 1998 р. О. бен Ладен видав фетву, яка закликала нападати на американські військові та цивільні об'єкти по всьому світу. В травні він заявив, що його прихильники будуть атакувати американські об'єкти в Перській затоці і що «війна прийде в Америку» [26]. 7 серпня 1998 р. «Аль-Каїда» здійснила теракти в посольствах США в Найробі (Кенія) і Дар-ес-Саламі (Танзанія), під час яких загинуло 257 осіб (серед них 12 американців) і було поранено близько 5 тис. осіб. Стало також відомо про підготовку осередком «Аль-Каїди» терористичного акту в американському посольстві в Тирані, столиці Албанії, який вдалося попередити. У відповідь на ці теракти збройні сили США здійснили удари по одному з таборів «Аль-Каїди» в Афганістані, розраховуючи на присутність там О. бен Ладена та інших керівників терористичної мережі (проте їх там не виявилось), та завдали удару по фармацевтичній фабриці в Хартумі (Судан), що виробляла матеріали для хімічної зброї і була пов'язана з «Аль-Каїдою». Цим самим США продемонстрували, що жодна країна не могла бути «надійним притулком» для терористів [27].

Процеси в Південній Азії, на Близькому Сході і в Південно-Західній Азії розглядалися адміністрацією Б. Клінтона як взаємопов'язані. У доповідях зі стратегії національної безпеки США 1998–1999 рр. зазначалося, що розвиток подій у цьому регіоні «глибоко впливатиме на майбутнє Америки» [28]. Рішення, прийняті у цій частині світу, визначатимуть, чи зможуть терористи отримати підтримку, яку вони потребують для здійснення злочинів, чи буде зброя масового знищення загрожувати регіону та світу, чи стануть нафтові та газові родовища Кавказу і Центральної Азії надійними джерелами енергії, чи буде припинено збирання опію в Афганістані та встановлено справедливий і тривалий мир між Ізраїлем та арабськими державами [29, 30]. Увага до протидії тероризму у цих документах значно зросла.

Хоча, за словами Б. Клінтона, США завжди взаємодіяли з Пакистаном у справі розрядки напруженості на Індійському субконтиненті і були союзниками в роки «холодної війни», тепер Пакистан підтримував Талібана, отже, й «Аль-Каїду». Пакистанська розвідка готувала бійців «Талібана» і сепаратистів, які воювали в індійському штаті Джамму і Кашмір, у тих самих таборах, які використовував і бен Ладен з «Аль-Каїдою». Тому США не могли більше довіряти Пакистану. Це штовхало їх до співробітництва з Індією, яка також потерпала від тероризму, в штаті Джамму і Кашмір, що підтримувався Пакистаном.

Внутрішньополітичну кризу в Індії викликало викрадення терористами у грудні 1999 р. літака Індійських авіаліній рейсу Катманду – Нью-Делі. Вони приземлили його в Афганістані і висунули вимоги до індійського уряду звільнити з в'язниць окремих осіб в обмін на життя пасажирів. Уряд був змушений їх задовольнити. Вже в лютому 2000 р. відбулася перша зустріч американсько-індійської Спільної робочої групи з протидії тероризму.

США пов'язували загрозу тероризму з проблемою нерозповсюдження зброї масового знищення, оскільки однією з найбільших загроз міжнародній безпеці була можливість, що вона потрапить до рук терористів. Замість жорсткого прямого тиску на Нью-Делі, який застосовувався у попередній період, в останні два роки перебування в Білому домі адміністрація Б. Клінтона намагалася залучити Індію до режиму нероз-

повсюдження та протидії тероризму шляхом встановлення з нею партнерських відносин на принципах рівноправності та взаємоповаги.

США та Індія мали також спільні інтереси в торгово-економічній сфері. Унаслідок Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр. національні ринки багатьох держав Східної і Південно-Східної Азії були зруйновані, що спричинило збільшення їхнього експорту до США. Вашингтон зберіг американські ринки відкритими, щоб допомогти враженим кризою державам, але це призвело до зростання негативного сальдо торгівлі США. Американський уряд був змушений шукати нові ринки. Одним з них була Індія з її понад мільярдним населенням, яка вже заявила про себе як про одного з лідерів у сфері новітнього сектора комп'ютерних технологій і програмного забезпечення.

Індія також була зацікавлена в розвитку торгівлі з США і в американських інвестиціях, розраховувала на зняття фінансово-економічних санкцій, більшість яких залишилися в силі. США були найбільшим імпортером індійських товарів і у 1998–1999 рр. їхній експорт до США зріс, проте це було пов'язано передусім з втратою Індією південно-східноазійських ринків у зв'язку з Азійською кризою.

Одним з чинників впливу на американсько-індійські відносини, хоча й другорядним, був динамічний розвиток Китаю, який супроводжувався посиленням наступальності його зовнішньої політики. Спочатку здавалося, що це не стосувалося Індії. Упродовж 1990-х рр. (до 1998 р.) відбувалося видиме покращення індійсько-китайських відносин. Коли ж після здійснення Індією ядерних випробувань міністр оборони Індії заявив, що загрозою номер один для Індії є Китай, і ядерна зброя їй потрібна для його стримування, рівень двосторонніх відносин опустився до найнижчої точки. Хоча в 2000 р. їх було нормалізовано, фундаментальні протиріччя між двома державами залишилися, що спричинило значне посилення впливу «китайського чинника» на американсько-індійські відносини у XXI ст.

Важливою подією в американсько-індійських відносинах став візит президента Б. Клінтона до Індії у березні 2000 р. Це був перший такий візит американського президента за останні 22 роки. За усю історію двосторонніх відносин офіційні візити до Індії здійснили Д. Ейзенхауер (у 1959 р.), Р. Ніксон (у 1969 р.) і Дж. Картер (у 1978 р.). Метою цього візиту була нормалізація відносин. За словами Б. Клінтона, він поїхав до Індії «з надією закласти основи довготривалих позитивних взаємовідносин», оскільки після закінчення «холодної війни» було втрачено надто багато часу [31].

Б. Клінтон перебував у Південній Азії сім днів. Спочатку він прибув до Індії, звідки здійснив візити до Бангладеш і Пакистану. У Нью-Делі він виступив на спільній сесії парламенту, де підкреслив важливість демократичних цінностей, які об'єднують дві держави, засвідчив свою повагу до індійської демократії, яка має безперервну традицію, до різноманіття цієї країни і її вражаючих успіхів у будівництві сучасної економіки і водночас підняв питання про розбіжності між США й Індією в ядерному питанні [32]. Б. Клінтону було надано теплий прийом, який виявився для нього несподіваним і засвідчив прагнення індійців також покінчити з «тривалим відчуженням» двох країн [33]. Аплодисменти парламентарів викликали його слова, що тільки Індія може визначати свої інтереси, тільки вона може знати, чи перебуває в більшій безпеці, володіючи ядерною зброєю. Вони були також високо оцінені індійськими оглядачами, які зазначали, що США прийняли стиль переконування на противагу примусовому і агресивному тону, якого вони дотримувалися раніше, що демократичний дух став провідним принципом двосторонніх відносин [34].

У виступі в індійському парламенті президент Б. Клінтон закликав також Індію до пошуку мирного вирішення кашмірської проблеми, яка була основною сферою протистояння з Пакистаном з часу ліквідації британського колоніального правління.

Водночас він чітко заявив, що США не збираються бути посередником в її урегулюванні, що цю проблему можуть вирішити лише Індія і Пакистан через взаємний діалог, наголосив на потребі сторін поважати Лінію контролю і відновлені лінії комунікації. Ця заява була високо оцінена індійською стороною, яка упродовж років заперечувала проти будь-якого втручання США у кашмірську проблему через підозри, що воно відбудуватиметься на користь їхнього союзника Пакистану.

Пізніше в телевізійному інтерв'ю Б.Клінтон пояснив політику США щодо Кашміру більш докладно: по-перше, Америка поважає Лінію контролю; по-друге, вона не підтримує насилля третіх сторін у Кашмірі; по-третє, вона виступає за переговори; по-четверте, вона впевнена, що не існує військового вирішення проблеми Кашміру, у тому числі з боку Індії, кашмірці заслуговують на власне бачення шляхів вирішення конфлікту [35].

Положення, що протиріччя у Південній Азії можуть бути вирішені лише націями регіону, зафіксоване у Спільній заяві Б. Клінтона і А. Б. Ваджпаї, індійські оглядачі розцінили як значне зрушення в політиці США щодо Кашміру і триумф Індії у цьому питанні [36]. Так, Вашингтон вперше визнав уряд Пакистану відповідальним за насилля в Кашмірі та закликав його підтримувати лінію розмежування. Ще більш важливим було те, що Б.Клінтон публічно відмовився від втручання в кашмірську проблему, одноосібно чи на прохання пакистанського уряду, чого не робив до нього жоден американський президент.

Індійський уряд вдало використав ситуацію, яка склалася у зв'язку з військовим переворотом у Пакистані, підтримкою пакистанським урядом режиму талібів в Афганістані та стурбованістю США щодо загрози тероризму, пов'язаною з діяльністю «Аль-Каїди». Було акцентовано, що Індія як демократична держава, яка роками страждає від тероризму, може бути надійним партнером США у протидії тероризму і гарантуванні стабільності у регіоні та світі. Коли Б. Клінтон перебував у Бангладеш, невідомі вбили в Кашмірі 35 сикхів. Це наглядно показало, наскільки взаємопов'язаними для Індії були загроза тероризму і кашмірська проблема.

У спільній заяві Б. Клінтона та А. Б. Ваджпаї, підписаній за результати візиту, зазначалося, що у новому столітті Індія і США будуть партнерами у справі миру зі спільними інтересами в забезпеченні регіональної та міжнародної стабільності і додатковою відповідальністю за них, разом працюватимуть над забезпеченням стабільності в Азії та поза її межами, підтримуватимуть спільні заходи для протидії тероризму та іншим викликам регіональному миру [37]. Тероризм було визнано однією з найважливіших глобальних проблем. США та Індія мали об'єднати зусилля для боротьби з ним. Спільна робоча група з протидії тероризму мала зустрічатися регулярно, сприяти обміну розвідувальною інформацією і стати ефективним механізмом співробітництва двох держав у цій сфері [38]. Після закінчення візиту було створено офіси Федерального бюро розслідувань в американському посольстві у Нью-Делі й Центрального бюро розслідувань Індії у Вашингтоні для полегшення їхньої співпраці у протидії тероризму.

Хоча сторонам не вдалося домовитися про заборону ядерних випробувань, але, за оцінкою Б. Клінтона, було узгоджено низку позитивних принципів двосторонніх відносин [39]. У спільній заяві зазначалося, що Індія і США поділяють зобов'язання щодо зменшення і врешті-решт ліквідації ядерної зброї, хоча не завжди погоджуються у тому, як досягти цієї спільної мети. Так, на відміну від США, Індія наполягала, що вона потребує підтримки надійного «мінімального ядерного стримування» згідно з власними оцінками потреб у сфері безпеки. Дві держави виявили готовність працювати разом для попередження розповсюдження ядерної зброї і засобів їхньої доставки, розвивати продуктивний двосторонній діалог з цих питань. Вони також підтвердили

свою добровільну відмову від подальших ядерних випробувань, свої зобов'язання щодо контролю над експортом, готовність задовольняти потреби у сфері безпеки стримано і відповідально [40].

Сторони також домовилися про інтенсифікацію та інституалізацію регулярного діалогу з широкого кола питань, важливого для встановлення тісніших і багатосторонніх відносин: проведення регулярних двосторонніх самітів, в тому числі для консультацій з міжнародних проблем, проведення щорічного Діалогу з питань зовнішньої політики на рівні міністра зовнішніх справ Індії і Держсекретаря США; продовження Діалогу з безпеки і нерозповсюдження між міністром закордонних справ Індії і заступником Держсекретаря США для покращення взаєморозуміння з двосторонніх, регіональних і міжнародних справ у сфері безпеки тощо. Важливим напрямком співробітництва було визнано наукову сферу [41].

В економічній сфері в результаті візиту Б. Клінтона були інституалізовані двосторонні економічні відносини на різних рівнях. Прийнято рішення про створення координаційної групи під керівництвом офісу прем'єр-міністра Індії і Білого дому з акцентом на передових та інформаційних технологіях, Американсько-індійського фінансового і економічного форуму на чолі з міністром фінансів Індії і Секретарем казначейства США для вирішення питань у сфері фінансів, інвестицій і макроекономічної політики. Сформовано дві групи з питань торгівлі (Американсько-індійський діалог і Робоча група) для допомоги приватному сектору в окремих секторах, включаючи інформаційні технології, інфраструктуру, біотехнології і сферу послуг. Погоджено створення Індійсько-американського наукового і технологічного форуму для сприяння дослідженням і розробкам, трансферу технологій.

Під час цього візиту міністр закордонних справ Д. Сінгх і держсекретар М. Олбрайт підписали Договір про американсько-індійське співробітництво у сфері енергетики і охорони навколишнього середовища, на основі якого Агентство міжнародного розвитку США надало Індії фінансову допомогу на 45 млн. дол. для створення «чистих» джерел енергії. Ще 200 млн. дол. виділив на ці цілі Експортно-імпортний банк США [42]. Погоджено створення Спільної консультативної групи з «чистої» енергетики і навколишнього середовища. У червні 2000 р. відбулася зустріч Американсько-індійської бізнес-ради.

За деяким коментарями, візит Б. Клінтона до Індії продемонстрував прагнення його адміністрації використати торгівлю як економічний міст між двома державами, а також поступове усвідомлення Вашингтоном індійської проблеми в Кашмірі. Вперше була акцентована роль Пакистану в підтримці тероризму. Розуміння США отримали підходи Індії щодо невтручання третьої сторони в кашмірську проблему та припинення тероризму з території Афганістану як передумови для відновлення діалогу. Результати візиту і заяви, зроблені обома сторонами, викликали почуття, що у політиці США відбувалися зміни на користь Індії на противагу Пакистану, що у двосторонніх відносинах розпочався новий етап [43].

Незважаючи на видиме покращення двосторонніх відносин, економічні санкції США проти Індії не було скасовано, хоча і дещо пом'якшено певними законодавчими заходами. Вони перешкоджали торгівлі, інвестиціям і трансферу технологій між двома державами. Торгово-економічні відносини ускладнювали також численні обмеження і заборони в окремих секторах економіки обох сторін, передусім Індії. Лібералізація індійської економіки відбувалася повільно. Американська економіка була набагато більш відкритою, але після закінчення «холодної війни» США прийняли доктрину «чесної торгівлі», за якою почали вимагати такого ж доступу до іноземних ринків, який вони надавали самі. Ефективному розвитку економічних відносин перешкоджали також

різні підходи Індії і США до таких питань як захист інтелектуальної власності, прав робітників і навколишнього середовища.

Наступною важливою подією для американсько-індійських відносин став офіційний візит до США прем'єр-міністра А. Б. Ваджпаї у вересні 2000 р. Центральною його темою були спільні демократичні цінності, які зближували дві країни, у той час як різне ставлення до концепцій демократії і прав людини спричинило дистанціювання від США переважної більшості азійських країн після завершення «холодної війни». У виступі перед спільною сесією Конгресу прем'єр-міністр Ваджпаї наголосив на значенні демократії для розвитку США й Індії. Він підкреслив, що нації, які поважають демократичні цінності, можуть стати друзями, партнерами і союзниками та спільно вирішувати чимало світових проблем, охарактеризував Індію і США як «природних партнерів» у справі міжнародного миру, прогресу і процвітання у ХХІ ст.

Другою центральною темою візиту була проблема тероризму. А. Б. Ваджпаї наголошував на прагненні іноземних держав використати тероризм, щоб зруйнувати територіальну цілісність Індії, постійно піднімав проблему Кашміру, яку він пов'язував з проблемою тероризму. За його словами, Пакистан прийняв релігійну війну як офіційну урядову політику і був відповідальним за насилля в Кашмірі, спонсорував тероризм як засіб руйнування і розколу Індії. За його даними, у штаті Джамму і Кашмір терористами було вбито 16 тис. осіб.

Конгрес схвалив резолюцію, в якій зазначалося, що США та Індія, дві найбільші у світі демократичні держави, є союзниками у справі сприяння демократії. Захист, наданий Індією Далай Ламі, було названо у ній виявом захисту влади закону, демократії і свободи релігії. У Спільній заяві лідери двох держав позитивно оцінили діяльність Спільної робочої групи з протидії тероризму, повідомили про відкриття в Нью-Делі Офісу аташе США з юридичних питань. Після візиту А. Б. Ваджпаї два високопосадовці США – посол М. Шіхан і адмірал Блер – приїхали до Індії для продовження переговорів щодо співробітництва у справі протидії тероризму.

Іншою ключовою темою візиту була проблема нерозповсюдження ядерної зброї. Хоча в цьому питанні сторони лише повторили попередні домовленості.

Під час візиту наголошувалося, що привабливу архітектуру для двосторонніх відносин, які виникали, могло забезпечити економічне співробітництво. Обидві держави бажали стати партнерами у боротьбі з бідністю, голодом, хворобами і забрудненням. Спільна заява Б. Клінтона і А. Б. Ваджпаї за результатами візиту відбивала прагнення двох держав співпрацювати у таких сферах як високі технології, електронна торгівля, цивільна авіація, біотехнології, виробництво енергії і захист навколишнього середовища. Під час візиту було підписано кілька угод між американськими й індійськими компаніями потенційною вартістю понад 6 млрд. дол., серед яких була низка проектів у сфері «чистої» енергетики. Досягнуто домовленості про надання Експортно-імпортним банком США кредиту індійським компаніям у розмірі 900 млн. дол. для купівлі американських товарів і послуг, а також про збільшення кількості робочих віз до США для індійців, у чому були зацікавлені індійські компанії, які працювали на американському ринку.

Резолюція Гілмана, схвалена Палатою представників США, відзначала спільні інтереси США й Індії у протидії ісламському тероризму, який підтримувався Афганістаном і Пакистаном, і наркотероризму у М'янмі. Конгресмени виступали за тісніше співробітництво двох держав, особливо у військовій і розвідувальній сферах, і вимагали перегляду американського законодавства та адміністративних заходів, застосованих проти Індії, які перешкоджали розвитку торгово-економічних відносин. Проте, до кінця президентства Б.Клінтона санкції не було скасовано.

У Стратегії національної безпеки США, оприлюдненій у грудні 2000 р., Південну Азію було вперше виділено в окремий блок. У ній зазначалося, що візит президента у Південну Азію відображав зростаюче значення цього регіону для політичних, економічних і торговельних інтересів США. Цілі Вашингтона у Південній Азії включали допомогу народам цього регіону вирішити довготривалі конфлікти, сприяння їх економічному і соціальному розвитку, тісне співробітництво з регіональними державами для припинення потоку наркотиків з Афганістану. Регіональна стабільність і покращення двосторонніх відносин були також важливі для економічних інтересів США у цьому регіоні, де виникав один з найважливіших світових ринків.

Зазначалося, що після візиту Б. Клінтона до Індії його адміністрація працювала над покращенням двосторонніх відносин на усіх рівнях. Підкреслювалася важливість примирення між Індією та Пакистаном і налагодження прямого діалогу між ними. США закликали дві сторони поважати Лінію контролю в Кашмірі, відкинути насилля як засіб вирішення спірних питань і дотримуватися принципів взаємної стриманості. Однією з цілей діалогу США з Індією та Пакистаном визначено попередження подальшого розповсюдження зброї масового знищення, зменшення ризику конфлікту між ними. З американської перспективи ядерна зброя не зробила Індію і Пакистан більш безпечними. Тож, США сподівалися, що вони відмовляться від військових ядерних програм і приєднаються до режиму нерозповсюдження як неядерні держави.

Окрема увага у цьому документі приділялася Афганістану, який залишався серйозною загрозою для американських інтересів. Це було основне місце перебування терористів, які погрожували США, включаючи О. бен Ладена, посилювався експорт з Афганістану нелегальних наркотиків [44].

Отже, впродовж 1990-х рр. відносини між США та Індією характеризувалися взаємною недовірою, серед основних чинників якої був спадок «холодної війни», союзницькі відносини США з Пакистаном і розробка Індією ядерної зброї. Ядерні випробування Індії у травні 1998 р., за якими послідували економічні санкції США, призвели до різкого погіршення двосторонніх відносин. Проте у 1999–2000 рр. адміністрація Б.Клінтона почала проводити щодо Індії більш прагматичну політику в дусі розвитку партнерства. Це було викликано низкою обставин: по-перше, необхідністю взаємодіяти з Індією і Пакистаном як ядерними державами, ескалація конфлікту між якими могла привести до застосування ними ядерної зброї; по-друге, потребою спільно протидіяти загрози тероризму і конкретно «Аль-Каїди», основною базою якої став Афганістан під владою Талібану; по-третє, зміною ситуації в Пакистані у зв'язку з військовим переворотом та підтримкою ним режиму талібів в Афганістані; по-четверте, необхідністю використання економічних можливостей, створених економічними реформами в Індії й процесами глобалізації.

Взаємні візити президента Б. Клінтона до Індії і прем'єр-міністра Індії А. Б. Ваджпаї до США у 2000 р. сприяли нормалізації американсько-індійських відносин, їхній характер змінився. США почали ставитися до Індії як до перспективного регіонального партнера, намітився відхід США від Пакистану як основного регіонального партнера у Південній Азії. Основою для цього були демократичні цінності, які поділяли Індія і США, а також їхні спільні інтереси у протидії тероризму і розвитку торговельно-економічних відносин. Хоча у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення США не вдалося досягти своїх цілей, Індія підтвердила односторонній мораторій на ядерні випробування, дотримання принципів «мінімального ядерного стримування» та незастосування ядерної зброї першою.

Ці зміни у двосторонніх відносинах відбулися на останньому році президентства Б. Клінтона, тож могли мати лише символічне значення. Проте за президентства

Дж. Буша (2001–2009 рр.) і Б. Обама (2009–) американсько-індійські відносини піднялися на новий рівень. Їхній розвиток у ХХІ ст. є предметом окремого дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статті досліджено розвиток американсько-індійських відносин в 1990-х гг. Проаналізовано сфери протиріччя і збіг інтересів двох держав. Встановлено взаємозв'язок між станом двосторонніх відносин і міжнародними процесами першого постбіполярного десятиліття.

Показано, що в 1990-х гг. відносини між США і Індією характеризувалися взаємним недовіром, викликаним наслідком «холодної війни», союзницькими відносинами США і Пакистану, основного противника Індії, а також розвитком військової ядерної програми Індії. Ядерні випробування Індії в травні 1998 г., відповіддю на які були економічні санкції США, привели до різкого погіршення двосторонніх відносин. Однак в 1999–2000 гг. адміністрація Б. Клінтона почала здійснювати по відношенню до Індії прагматичну політику в дусі розвитку партнерства. Це було викликане рядом обставин: необхідністю не допустити ескалації конфлікту між Індією і Пакистаном як ядерними державами; потребою спільно протидіяти загрози міжнародного тероризму, основною базою якого став Афганістан, потрапивши під владу Талібана; ситуацією в Пакистані, військовим переворотом в цій країні і підтримкою його керівництвом режиму талібів; прагненням обох держав ефективно використовувати економічні можливості, пов'язані з процесами глобалізації і економічними реформами в Індії.

Нормалізації американсько-індійських відносин сприяли взаємні візити президента США Б. Клінтона в Індію і прем'єр-міністра Індії А. Б. Ваджапаї в США в 2000 г. США почали розглядати Індію як перспективного регіонального партнера. Основу для цього були демократичні цінності, об'єднуючі обидві держави, їх зацікавленість в протидії тероризму і розвитку торгово-економічних відносин. Хоча в сфері нераспространення зброї масового знищення США не вдалося досягти своїх цілей, Індія підтвердила односторонній мораторій на ядерні випробування, дотримання принципів «мінімального ядерного сдерживання» і не використання ядерної зброї першої. В результаті були закладені основи нових відносин між двома державами, які в ХХІ ст. піднялися на новий рівень.

Ключові слова: США, Індія, американсько-індійські відносини, Дж. Г. Буш, Б. Клінтон, А. Б. Ваджапаї.

SUMMARY

The paper studies development of the U.S.-India relations in 1990s, and two nation's spheres of shared interests and disagreements. It explores interconnection between the bilateral relations and international developments during the first post Cold-war decade.

The research reveals that the U.S.-India relations in 1990s were marked by mutual distrust. It was caused by the Cold-war legacy, the US alliance with Pakistan, which was the main India's adversary, and the development of India's nuclear weapons program. After India's May 1998 nuclear tests bilateral relations reached the lowest level. The U.S. condemned the actions in multilateral international organizations and imposed economic sanctions on India. However in 1999–2000 B. Clinton's administration began to pursue pragmatic policy towards India in a cooperative spirit. The paper argues that it was caused by a number of factors. They included: the necessity to deal with India and Pakistan as two nuclear states and prevent escalation of conflict between them; the need to counter jointly the threat of international terrorism with its main base in Afghanistan, ruled by Taliban; the shift

of power in Pakistan because of military coup and its support of Taliban's regime in Afghanistan; the willingness of both U.S. and India to use effectively economic opportunities, brought about by globalization and liberalization of India's economy.

The President B. Clinton and the Prime-Minister A. B. Vajpayee's mutual visits in 2000 promoted normalization of the U.S.-India relations. Clinton's administration began to consider India as a promising regional partner. Shared democratic values and mutual interest to counter terrorism, and to increase trade and investments formed a base for their rapprochement. Though the U.S. didn't reach its goals in the sphere of nonproliferation of weapons of massive destruction, India confirmed its unilateral moratorium on nuclear tests, its compliance with the principles of «minimum nuclear deterrence» and non-use of the nuclear weapons first. Consequently the visits laid a basis for essential improvement of the U.S.-India relations, which reached a new level in the 21st century.

Keywords: the U.S., India, U.S.-India relations, G. H. Bush, B. Clinton, A. B. Vajpayee.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Семенець О. Є. Сучасна Індія: наука, технології, стратегічні сектори: Монографія / О. Є. Семенець. – К.: КНЕУ, 2006. – 208 с.
2. Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у постбіполярний період: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.04 / О. А. Борділовська. – К., 2011.
3. Баєнкова Є. В. Еволюція взаємовідносин у трикутнику Індія-КНР-США в умовах глобалізації: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Є. В. Баєнкова. – К., 2009.
4. Кобзаренко А. М. Безпекова політика Індії в Південній Азії (1989–2004 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / А. М. Кобзаренко. – К., 2006.
5. Ігнат'єв П. М. Політика Республіки Індії в Південній Азії : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04 / П. М. Ігнат'єв. – К., 2010.
6. Kapur, S. Paul and Sumit Ganguly The Transformation of U.S.-India Relations. An Explanaton of the Rapprochement and Prospects for the Future // Asian Survey. – 2007. –Vol. 47. Is. 4. – P. 642–656.
7. Cohen, Stephen P. and Michael E. O'Hanlon. Enhancing India-U.S. Defense and Security Cooperation. India-U.S. Policy Memo. January 2015 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2015/01/20-enhancing-us-india-defense-cohen-ohanlon>
8. Cohen, Stephen P. and Dhruva Jaishankar. Indo-U.S. Ties: The Ugly, the Bad and the Good [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.brookings.edu/research/articles/2009/02/india-cohen>
9. Nayan, Rajiv. Vajpayee Visit and Indo-US Relations [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.idsa-india.org/an-dec-00-8.html>
10. Cohen, Stephen P. and Michael E. O'Hanlon. Op.cit.
11. National Security Strategy of the United States. The White House, March 1990. – Washington D.C. – P. 13.
12. Ibidem. – P. 17.
13. National Security Strategy of the United States. The White House, August 1991. – Washington D.C., 1991. – P. 10.
14. National Security Strategy of the United States. The White House, January 1993. – Washington D.C., 1993. – P. 3, 21.
15. Ibidem. – P. 9–10, 16.

16. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, July 1994. – Washington D.C., 1994. – P. 26.
17. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, February 1995. – Washington D.C., 1995. – P. 31.
18. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, May 1996. – Washington D.C., 1996. – P. 42.
19. A National Security Strategy for a New Century. The White House, May 1997. – Washington D.C., 1997. – P. 10–11.
20. A National Security Strategy for a New Century. The White House, October 1998. – Washington D.C., 1998. – P. 53.
21. Clinton, Bill. My Life / Bill Clinton. – New York: Alfred A. Knopf, 2004. – P. 882.
22. Ibidem. – P. 969–970.
23. Семенець О. Є. Вказ. праця. – С. 97.
24. A National Security Strategy... May 1997. Op.cit. – P. 15.
25. Ibidem. – P. 32.
26. Clinton, Bill. My Life. Op. cit. – P. 895.
27. A National Security Strategy... October 1998. Op.cit. – P. 14–15.
28. A National Security Strategy for a New Century. The White House, December 1999. – Washington D.C., 1999. – P. 43–44.
29. A National Security Strategy... October 1998. Op.cit. – P. 41.
30. A National Security Strategy... December 1999. Op.cit. – P. 44.
31. Clinton, Bill. My Life. Op. cit. – P. 1007.
32. The President's Address to a Joint Session of the Indian Parliament. Remarks by the President to the Indian Joint Session of Parliament, The White House, Office of the Press Secretary, March 22 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.acronym.org.uk/spvisit.htm>
33. Clinton, Bill. My Life. Op. cit. – P. 1010.
34. Nayan, Rajiv. Op. cit.
35. Ibidem.
36. India-US Relations: A Vision for the 21st Century [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.acronym.org.uk/spvisit.htm>
37. Ibidem.
38. Institutional Dialogue between India and the United States, signed by President Clinton and Prime Minister Vajpayee, New Delhi, March 21 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.acronym.org.uk/spvisit.htm>
39. Clinton, Bill. My Life. Op. cit. – P. 1008–1009.
40. The President's Address to a Joint Session of the Indian Parliament. Op. cit.
41. Institutional Dialogue between India and the United States. Op.cit.
42. Clinton, Bill. My Life. Op. cit. – P. 1010.
43. Nayan, Rajiv. Op. cit.
44. A National Security Strategy for a Global Age. The White House, December 2000. – Washington D.C., 2000. – P. 76–77.

Надійшла до редакції 10.11.2014 р.